

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЯК ДЖЕРЕЛА ПРАВА В УКРАЇНІ

FEATURES OF JUDICIAL PRACTICE AS A SOURCE OF LAW IN UKRAINE

Соколова І.О., к.ю.н.,
асистент кафедри теорії і філософії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Філіппова А.Ю., студентка I курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті висвітлено одну з ключових проблем для вітчизняної юридичної науки – проблеми судової практики як джерела права. У правовій системі України набуває значення таке явище як судова правотворчість, про те, така функція не є єдиною для судової гілки влади. Саме судова практика є результатом правотворчості органів судової влади, яка має досить суперечливий характер. Неоднозначність пов'язана з тим, що суди не мають законодавчих повноважень, тобто таких, що створюють норми права, але судові акти мають явно правотворчу суть. Так як національне законодавство не є досконалим, не існує і не може існувати ідеальних правових норм, адже вони не можуть врахувати всієї багатогранності та різноманітності суспільних відносин, воно має певні прогалини. Усунути ці прогалини можуть органи судової влади, створюючи еталони вирішення справ.

У роботі визначено категорію судова практика, ознаки притаманної їй. Наведено співвідношення судової практики та судового прецеденту як джерел права. Розглянуто поняття судової правотворчості, зокрема прецеденти тлумачення, та таке явище як «негативна правотворчість», наведено їх приклади. Детально досліджено та визначено роль судової практики в українському законодавстві, відповідно до чинних нормативно-правових актів. Окреслено місце рішень та роз'яснень таких судових органів як: Європейський суд з прав людини, Верховний Суд, Вищі спеціалізовані суди, Пленум Верховного Суду України, Конституційний суд. З'ясовано, що судова практика в Україні має фактично обов'язковий характер, так як суди нижчих інстанцій на практиці часто застосовують практику старших. Визначена можливість подальшого розширення інституту «зразкових справ». Констатовано необхідність використання судових рішень як джерела права у системі права України. Адже вони допоможуть подолати прогалини чинного законодавства, зміст яких є неоднозначним та суперечливим. Також, встановлена важливість їх мобільності та активного розвитку.

Ключові слова: джерело права, судова практика, правотворчість, суд, законодавство, практика.

The article highlights one of the key problems for domestic legal science – the problem of judicial practice as a source of law. In the legal system of Ukraine, such a phenomenon as judicial lawmaking is gaining importance, but such a function is not unique to the judiciary. Judicial practice is the result of law-making of the judiciary, which is quite controversial. The ambiguity is related to the fact that the courts do not have legislative powers, ie those that create rules of law, but judicial acts have a clear legislative nature. Since national legislation is not perfect, there are no and cannot be ideal legal norms, because they can not take into account all the diversity and diversity of social relations, it has certain gaps. The judiciary can close these gaps by setting benchmarks.

The paper defines the category of judicial practice, the features inherent in it. The relationship between case law and case law as sources of law is given. The notion of judicial law-making, in particular precedents of interpretation, and such a phenomenon as "negative law-making" are considered, their examples are given. The role of judicial practice in Ukrainian legislation is studied and determined in detail, in accordance with current regulations. The place of decisions and explanations of such judicial bodies as: the European Court of Human Rights, the Supreme Court, the High Specialized Courts, the Plenum of the Supreme Court of Ukraine, the Constitutional Court is outlined. It was found that judicial practice in Ukraine is in fact mandatory, as lower courts often apply the practice of seniors. The possibility of further expansion of the institute of "exemplary cases" is determined. The necessity of using court decisions as a source of law in the legal system of Ukraine is stated. After all, they will help to overcome the gaps in current legislation, the content of which is ambiguous and contradictory. Also, the importance of their mobility and active development has been established.

Key words: source of law, judicial practice, law-making, court, legislation, practice.

Постановка проблеми. У зв'язку з посиленням глобалізаційних та інтеграційних процесів, виникає необхідність перегляду системи джерел права в Україні. Зокрема, обґрунтування можливості віднесення до неї судової практики, роль якої зросла завдяки помітному посиленню значення судових актів що виявляється у збільшенні їх правового впливу на суспільні відносини.

Судова практика – це різновид юридичної практики, що виявляється у правозастосовній, інтерпретаційній і правотворчій діяльності судів і втілюється в певних видах юридичних актів.

В Україні існує необхідність використання рішень судів саме як джерела права. Через те, що не існує ідеальних законів, законодавець не в змозі передбачити всі можливі нюанси та проблеми, які можуть виникнути під час реалізації правових норм. У таких випадках на допомогу прийде судова практика, яка в певній мірі, дозволить усунути прогалини чинного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковців, які приділяють неабияку увагу цій темі, спостерігаються розбіжності у думках щодо цього питання. Серед фахівців, які займаються розробками питання судової практики, можна виокремити таких С.В. Шевчука

І.В. Борщевського, О.Р. Дашковську, А.М. Завальний, М.В. Мазура, Б.В. Малишева, Н.М. Пархоменко, В.А. Овчаренко, О.В. Петришина, О.Ф. Скакун, С.П. Погребняк, Д.Ю. Хорошковську, М.І. Козюбра, Д.А. Гудима, та ін.

Мета статті полягає у загальнотеоретичному аналізі судової практики як самостійної правової категорії, співставленні з судовим прецедентом та з'ясування ролі практики судів України в системі джерел права.

Виклад основного матеріалу. У романо-германській правовій системі судова практика визнається еквівалентом судовому прецеденту. Вона є формально необов'язковим, вторинним джерелом права. Її роль не виходить за межі роз'яснення або тлумачення закону. Прийнято вважати, що правотворча діяльність є привілеєм законодавця, а також урядової або адміністративної влади уповноваженої на це законодавцем.

Все ще у науковців не має єдиної думки з приводу судової практики. Серед їх різних поглядів до визначення цієї категорії можна визначити декілька основних підходів.

Так, професор С.П. Погребняк визначає судову практику як різновид юридичної практики, що складається з правозастосовної, інтерпретаційної та правотворчої діяльності судів, яка в кінцевому результаті спрямована

на створення певних юридичних фактів [12, с. 93]. Це же можна описати як, так зване, широке розуміння поняття судова практика. З практичною діяльністю судових органів та прийняттям лише тих рішень, які містять правові положення пов'язується її значення у вузькому розумінні [17, с. 496].

М.В. Мазур, думка якого дуже схожа з Д.Ю. Хорошковської, визначає поняття, як всю діяльність судів із вирішення конкретних справ, що включає рішення правильні й неправильні, залишені в силі та скасовані чи змінені [9, с. 494].

У працях І.В. Борщевського судова практика виступає об'єктивним досвідом індивідуально-правової діяльності судових органів, який формується внаслідок застосування права при вирішенні юридичних справ [1, с. 72].

Отже, визначення «судова практика» може звучати як сукупність рішень суду, що є результатом його професійної діяльності, які виробляють прийоми, способи вирішення юридичних справ на підставі існуючих.

Судовій практиці притаманна велика кількість ознак, С.В. Васильєв виділяє основні у поєднання двох наступних елементів: діяльність уповноважених органів і одержаний на основі цієї діяльності результат. Також, слід зазначити й такі: формується на основі чинного законодавства і не повинна йому суперечити; мають існувати межі формування судової практики, щоб не проявлялося судове свавілля; є формою судової правотворчості, в процесі якої створюються норми адресовані невизначеному колу осіб; може бути застосована протягом тривалого періоду до однакових ситуацій; у певних випадках є джерелом правового регулювання і найважливіші її положення можуть бути покладені в основу судових актів; підтверджує на досвіді доцільність тих чи інших правових норм і є джерелом подальшого розвитку права [2, с. 194].

Між судовою практикою та судовим прецедентом є як спільні, так і відмінні риси. Серед спільних слід виділити те, що по-перше, обидва джерела права походять з судової діяльності, тобто суб'єктом цих джерел, органом, що його створює, є суд. До того ж, обидва вони є різновидами прецедентного права, тобто права, що впливає з вирішення питань правовідносин минулого. Форманюк В.В. надає такі відмінності між судовою практикою та прецедентом. Прецедент встановлюється лише вищими інстанціями, у той час як судова практика є результатом діяльності суддів різних ступенів судової системи. До того ж прецедентами можуть бути лише ті рішення відповідних суддів, які винесені більшістю голосів членів суду, на відміну від практики, що виникає в результаті творчості судді, що виступає одноосібно. Структура судових рішень, які входять у судову практику, носить більш спрощений характер. Судова практика, на відміну від прецеденту, зазвичай не володіє обов'язковою силою та носить характер офіційного акту тлумачення, покликаного забезпечити єдність правозастосовного процесу [14, с. 26].

У своїх найрізноманітніших проявах судова практика є джерелом права. Прийняті судові рішення служать зразком майбутніх судових рішень, отже, складається механізм судового прецеденту.

Підсумувавши викладене вище, правильним слід вважати судовий прецедент окремим видом судової практики, підпорядкованим поняттям так, як практика включає в себе всю діяльність судів, разом із створенням прецедентів.

Для з'ясування ролі судової практики в Україні спочатку варто розглянути місце безпосередньо судової влади в державі з точки зору закону. Так, згідно зі ст. 75 Конституції України, єдиним органом законодавчої влади є Верховна Рада України [8]. Відповідно, суди законодавчих повноважень не мають, натомість на них покладені повноваження здійснювати правосуддя. Це відповідає принципу поділу влади, що є характерним для країно романо-германської сім'ї. Однак серед головних нормативно-пра-

вових актів, що регулюють судову діяльність в Україні, можна знайти підтвердження протилежної думки. Так у ч. 2 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» говориться про обов'язковість судових рішень. Це свідчить про велику значимість діяльності судів у регулюванні правовідносин у суспільстві.

Відповідно до п. 4 ч. 4. ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» зазначено що єдність судової системи забезпечується єдністю судової практики. Обов'язки щодо аналізу судової статистики, вивченню та узагальненню судової практики, покладаються на Вищій спеціалізований суд, цим же законом п. 2 ч. 1 ст. 32. Також, Вищій спеціалізований суд інформує про результати судової практики Верховний суд, який відповідно до ч. 1 ст. 36 забезпечує сталість та єдність судової практики [6].

У ч. 8 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» сказано, що «судові рішення інших держав, рішення міжнародних арбітражів, рішення міжнародних судових установ та аналогічні рішення інших міжнародних організацій щодо вирішення спорів є обов'язковими до виконання на території України за умов, визначених законом, а також відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України». Тобто на території України в рамках законодавства, крім вітчизняних судів, мають силу також рішення іноземних та міжнародних судів [6].

Хоча формально в Україні ані судові прецеденти, ані судова практика не визнаються джерелами права, проте ч.1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV встановлено, що українські суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права [5]. Згідно зі ст. 9 Конституції України рішення ЄСПЛ можна розглядати як засіб захисту невідчужуваних прав людини і громадянина, закріплених і гарантованих Конвенцією [8]. Окрім того, в ч. 4 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу та в ч. 4 ст. 11 Господарського процесуального кодексу сказано: «Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права» [3, 16].

Прецедентні рішення ЄСПЛ у правовій доктрині нашої держави розглядаються як вторинне джерело права. Хоч вони і є допоміжним джерелом, все ж будуть остаточними у сфері регулювання Конвенції, національні юрисдикційні органи мають їх дотримуватись, це зазначено у ч. 4 ст. 55 Конституції України: «Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» [8]. Практику ЄСПЛ можна використовувати для усунення прогалин національного законодавства, чим і займається більшість судів, тим самим пристосовуючи судову владу та законодавство до європейських стандартів.

Практика Конституційного Суду України є прикладом застосування судової практики наших національних судів як джерела права. Згідно зі ст. 147 Конституції України, він вирішує питання щодо відповідності Конституції законів та інших нормативних актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції [8]. У разі, якщо судом встановлено невідповідність нормативного акту основному закону, цей акт втрачає чинність з моменту винесення судового рішення. Офіційне тлумачення Конституційного суду законів є обов'язковим для всіх фізичних та юридичних осіб, що робить рішення суду не просто правозастосовним актом, а має нормативне значення і поширюється на широке коло осіб. Таким чином, Конституційний суд має реальний вплив на процес нормотворення, а відтак його

рішення мають ознаки джерела права. Про обов'язковість виконання судових рішень Конституційного Суду України зазначено у ст. 69 Закону України «Про Конституційний Суд України» [7].

З реалізацією судової реформи 2017 року процесуальне законодавство розгляду судами адміністративних справ було доповнено корисним інститутом зразкових справ. Ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України визначає цей термін як: «зразкова адміністративна справа – типова адміністративна справа, прийнята до провадження Верховним Судом як судом першої інстанції для постановлення зразкового рішення». Згідно зі ст. 290 цього ж кодексу, Верховний Суд уповноважений розглядати зразкові справи як суд по першій інстанції, і правові висновки, зроблені за результатами розгляду таких справ є обов'язковими для інших судів, які розглядатимуть аналогічні справи. Фактично в даному випадку ми маємо справу з судовим прецедентом, хоча формально в законі цей термін не вживається.

Так, роз'яснення Верховного Суду та Вищих спеціалізованих судів не є прецедентами в класичному розумінні. Вони узагальнюють судову практику зі застосування певних норм законодавства, яка має обов'язкове значення, а не мотивацією у вирішенні конкретної справи.

Особливим видом повноважень, пов'язаних з судовою практикою, є Пленум Верховного Суду України, який не вирішує конкретну справу, а розглядає багато судових рішень, що стосуються схожих правовідносин, і робить узагальнюючий висновок. В різні періоди такі узагальнення судової практики були як обов'язковими, так і рекомендаційними. Зараз, відповідно до п.10 ч. 2 ст. 46 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» роз'яснення Пленуму ВСУ не є обов'язковими для застосування іншими судами, тобто повноцінними джерелами права їх не можна вважати, але так було не завжди: до «малої» судової реформи 2001 року керівні роз'яснення Пленуму, прийняті в результаті узагальнення судової практики, були обов'язковими для судів, інших органів і службових осіб, тобто явно мали нормативне значення.

Проте, зараз суди нижчих інстанцій на практиці часто застосовують практику Верховного Суду, можна говорити про її фактичну обов'язковість. При прийнятті рішень у конкретній справі рішення ВС та Вищих спеціалізованих судів є взірцевими для нижчих судів.

У контексті теми, важливо висвітлити питання судової правотворчості. Під цим терміном позначаються судові рішення у яких шляхом тлумачення норм права відбувається зміна змісту цих норм. При вирішенні справи суддя керується не тільки нормами права, а й принципами розумності, справедливості, пропорційності та рівності.

Судова правотворчість важлива, аргументами цієї тези можуть стати наступні її принципи: однаковість вирішення та усталеність практики; тлумачення норм права, для запобігання неоднозначного праворозуміння; універсалізація, слідування певним правовим стандартам; правова визначеність; деталізація, гнучкість застосування за нових обставин; економія часу та полегшення роботи під час відправлення правосуддя; рівність сторін у справі завдяки однаково трактуванню норм [17, с. 33-34].

Прецеденти тлумачення є визначальним проявом судової правотворчості. Вони роз'яснюють та конкретизують норми права, націлені на заповнення прогалин в праві. Характерними ознаками прецеденту тлумачення є наступні ознаки: переконливий характер, виникає лише при неодноразовому застосуванні його в аналогічних справах; зовнішня форма, що має вигляд опублікування [17, с. 267]. Він є самостійним джерелом права, існує окремо від правової норми, що тлумачиться, хоча органічний зв'язок між нормою та прецедентом тлумачення не зникає. Доприкладу, у рішенні від 14 грудня 1999 р. справа № 1-6/99 (за справою про застосування української

мови) Конституційний Суд України констатував: «положення ч. 1 ст. 10 Конституції України за яким «державною мовою в Україні є українська мова», треба розуміти так, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом. Поряд з державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України». Так як рішення містить правове трактування змісту ст. 10 Основного Закону України, воно має правотлумачний прецедентний характер тому, надалі може використовуватись для юридичної кваліфікації фактів у справах щодо цього конституційного положення. Потрібно пам'ятати, воно є факультативним щодо джерел права, тобто має вторинний характер. Прецедент тлумачення завжди розширяє нормативний зміст, хоча можливим є і встановлення певних меж цього розширення [10].

Слід згадати ще одне цікаве явище судової правотворчості як «негативна правотворчість». Вона не створює нові нормативно-правові акти, а навпаки, скасовує їх. Тобто, це такі рішення судової влади, які визнаючи неконституційність або неправомірність юридичних норм, тим самим скасовуючи їх. Так, рішенням КСУ у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про всеукраїнський референдум» № 1-1/2018(2556/14) від 26 квітня 2018 р. визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним). Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року № 5475-VI зі змінами, визнаний неконституційним, втрачає чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України цього Рішення. Також можуть визнаватись неконституційними окремі положення закону чи кодексу, наприклад рішення КСУ у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про запобігання корупції» № 1-24/2020(393/20) від 27 жовтня 2020 р., Визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними): пункти 6, 8 частини першої статті 11, пункти 1, 2, 6-10¹, 12, 12¹ частини першої, частини другу – п'яту статті 12, частину другу статті 13, частину другу статті 13¹, статтю 35, абзаци другий, третій частини першої статті 47, статті 48-51, частини другу, третю статті 52, статтю 65 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII зі змінами, статтю 366¹ Кримінального кодексу України. Пункти 6, 8 частини першої статті 11, пункти 1, 2, 6-10¹, 12, 12¹ частини першої, частини друга – п'яту статті 12, частина друга статті 13, частина друга статті 13¹, стаття 35, абзаци другий, третій частини першої статті 47, статті 48-51, частини друга, третя статті 52, стаття 65 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII зі змінами, стаття 366¹ Кримінального кодексу України, визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України цього Рішення [11].

Висновки. В Україні, як і в більшості демократичних країнах, де історично не склався інститут судового прецеденту, роль судової влади у регулюванні правовідносин посилюється.

Україна тяжіє до включення судової практики до нормотворчого процесу. З аналізу чинного законодавства можна зробити однозначний висновок про те, що в Україні і раніше, і зараз судова практика виступала в різних формах як джерело права, але роль її була досить обмеженою,

і вона істотно не посягала на повноваження інших гілок влади в частині регулювання суспільних відносин. Спостерігається зміна конфігурації інституту судової практики як джерела права в частині зміни суб'єктів, наділених відповідними повноваженнями та сфери його застосування.

Посилення ролі судової практики призведе до поліпшення українського законодавства та подолання багатьох проблем, однак є потреба пристосувати судову практику як джерело права до українських реалій, як це робиться і в інших країнах. Аналіз хронології змін в українському законодавстві однозначно вказує на те, що судова практика все більшою і більшою мірою впливає на правовідносини, формуючи правові норми в ході своєї діяльності. Тобто, спостерігається така тенденція появи нормотвор-

чої функції судів у процесі їх діяльності, і вона відповідає тенденції розвитку права інших демократичних країн, в яких судова влада була раніше позбавлена такого права.

Можна також спрогнозувати, що у подальшому інститут «зразкових справ», який безумовно має нормотворче значення, буде розширено на інші правовідносини, зокрема при розгляді цивільних, трудових та інших прав.

Отже, враховуючи ситуацію в нашій країні, з'являється необхідність використання судових рішень як джерела права, вони допоможуть подолати прогалини чинного законодавства, зміст яких є неоднозначним та суперечливим. Також, необхідне створення мобільної системи права, яка йде в ногу зі часом та сприяти її подальшому активному розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борщевський І.В. Судова практика як джерело права в Україні *Наука і правоохоронна*. 2014. № 2. С. 71–77.
2. Васильєв С. В. Судова практика: поняття, значення і види. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2013. № 16. С. 191–195.
3. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII (В редакції Закону № 2147-VIII від 03.10.2017). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.
4. Дашковська О.Р. Судовий прецедент і судова практика як джерела права. *Вісник Акад. прав. наук України*. 2011. № 1. С. 34–41.
5. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.
6. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.
7. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 року №2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>.
8. Конституція України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
9. Мазур М.В. Судова практика як джерело права: проблема визначення поняття. *Форум права*. 2011. № 3. С. 493–497.
10. Рішення Конституційного Суду URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KS99010?an=148>.
11. Рішення Конституційного Суду URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20>.
12. Погребняк С. Вплив судової практики на юридичні акти в романо-германській правовій сім'ї. *Вісник Акад. прав. наук України*. 2003. № 4 (34). С. 92–99.
13. Слотвінська Н. Д. Судова практика та судовий прецедент в системі джерел права. Національний університет «Львівська політехніка», Навчально-науковий інститут права та психології, Кафедра конституційного та міжнародного права. Львів, 2015. С. 126–129.
14. Форманюк В. Судова практика як специфічне джерело права. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 24–27.
15. Хорошковська Д. Ю. Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Інститут законодавства Верховної Ради України ; Д. Ю. Хорошковська. К., 2006. С. 20.
16. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. (В редакції Закону № 2147-VIII від 03.10.2017). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.
17. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Монографія. С. Шевчук. К. : Реферат, 2007. 640 с.